

СВЕТЛАНА ВЕЛМАР ЈАНКОВИЋ
ЗАПИСИ СА ДУНАВСКОГ ПЕСКА
(избор)

*Дунав,
река која се носи с временом,
која односи време,
а ипак памти миленијуме.*

Светлана Велмар-Јанковић

ПОХВАЛА БЕОГРАДУ

Слутим да недовољно памтимо свој град. Стрепим да га недовољно разумемо. Недовољно ослушкујемо. Недовољно примећујемо.

А Београд траје и у садашњости: потавнео, оголео, ојађен и обезнађен, али траје. У разноликим менама дана и година, у отицању људских живота, калемегдански бедем, усправљен над рекама, устремљен ка небесима, бди, непомерив, над суровим постојањем Балкана, на чијем прамцу плови кроз векове.

Навикнути на овај приказ опстајања у трајању, обично равнодушни и према његовој лепоти и према његовом значењу, као и према садржинама многих слојева прошлости сачуваних у калемегданским зидинама, у лагумима, у самој калемегданској стени ми, грађани Београда, тај приказ углавном више и не запажамо. А и како да опхрвани и порушени животом, отежалим нарочито последњих година, месеци, недеља и дана, сачувамо ту способност за поимање порука из прошлости? За читање њиховог смисла у садашњости?

Материјално сиромаштво као да нас гони и у духовно сиромаштво и у моралну оскудност. А тако не би смело и не сме да буде: да смо учили и научили како да памтимо своју прошлост, можда бисмо лакше мењали ову нашу садашњост. А можда се, оваква, та садашност и не би догађала.

Не треба пристајати на глумило равнодушности, на слепило себичности, на пустошење свирепости. Подсетимо се: живот човечји добија смисао у давању, не у узимању, у пружању, не у отимању.

У последњих пола века и на ову прастару истину смо заборавили, јер смо заборавили да обнављамо памћење: више се не сећамо не само својих предака него ни својих савременика, ни самих себе. Зато смо стигли ту где смо.

Од непамћења сахне нам корење: и лахор нас може однети, као исушене гранчице.

Уверена сам: они који се труде да памте Београд лакше подносе и ове дане тамне од брига и тешке од неизвесности. Ако памтимо Београд, отварају нам се временски простори у којима постоји прошлост овога града и могу се препознати тајанствене лозинке на које се ти простори одазивају. Ослушнимо речи деспота Стефана Лазаревића:

Дошавши,

*Нађох најкрасније место
Од давнина
превелики
град Београд
који је по случају
разрушен и запустео.
Саздах њега
и посветих га
Пресветој Богородици.*

Сви они који, у својим записима, сведоче о уздицању деспотовог Београда, сведоче и о његовој чудесној лепоти која је трајала само две деценије, колико и сам деспотов град, али се памтила и кроз векове. Зашто је битно да, у нашем памћењу, опстане спознаја о давном Београду деспота Стефана Лазаревића? Зато што је тај деспотов Београд, невидљив у времену, опстао у предању као чаровит град материјалног и духовног богатства, иако саздан на ветрометини историјских ломова, иако подигнут над понором будућности. Треба га памтити зато што је настао после сукоба на Косову 1389. и што је био уздигнут мудрошћу и љубављу свога владоца; зато што је то вид и привид једног Београда какав је могао бити, зато што представља испуњење једног сна о Београду. Сви видови Београда из векова који долазе после, видови су Београда какав је морао бити: изложен свим врстама непогода ту, на прамцу Балкана, на размеђи вода и ветрова, народа и религија, на раскршћу путева земаљских и небеских. У нашем памћењу тај Београд треба да остаје и опстаје као град који штити а не напада, који прима и даје а не узима, град моћан колико у одбрани толико и у сапатњи. Сапатња је његова одбрана. Историја Београда коју ваља најдубље памтити историја је безмерног људског патништва али и историја оплемењеног отпора злу. Тамо негде, у даљини прошлости, блиста Бели Град деспота Стефана; овде, у садашњости која нам измиче, тавори Београд у овом нехеројском времену. Али калемегданска тврђава, склопљена над својим тајнама, узнесена над отрованим водама, са одразом у небесима, позива нас на потпуније самосазнавање и на отпор безнађу. На понирање ка Суштини и ка Смислу постојања. Овај град тамни и пропада од духа себичности и самозадовољности, одбранимо га. Уз дух опирања злу, само му дух племенитости, смишљено одбачен и презрен последњих деценија, може вратити сјај.

На нама је да нашем граду повратимо белину у трајању, смисао у опирању, светлост у постојању. И наду, по којој не сме да попадне прашина.

У ЛЕТУ КРОЗ БЕОГРАД

„Београд се боји својих река.“ Ово доста збуњујуће а чврсто уверење имао је чувени Димитрије Т. Леко, архитекта који је бивао и у служби Београдске општине, и то је био и тада, 1902. године, кад је писао, у наставцима, у недељнику *Технички гласник*, чланке на тему „Престоница Краљевине Србије“.

Три године раније, 1899, објавио је драгоцену књижицу чији сам наслов преузела за свој данашњи чланак у НИН-у: *У лету кроз Београд*.

Пошто сам пожелела да се, виртуелно, по данашњој моди, придружим архитекти Леку у његовом лету, ваљало би да и вас, драги читаоци, упознам са тим истраживачем некадашње престонице. Рођен у самом средишту Београда, на углу Васине и Змај Јовине улице, у породичној кући Томе Лека која и данас постоји, постављена преко пута зграде познате под именом „Класна лутрија“, Леко је инжењерске науке и архитектуру изучавао на високим школама у иностранству. Кад се вратио у Београд, одмах је показао да, зато што свој родни град воли највише на свету, никако не пристаје да не види његове крупне недостатке, које је он заиста и умео да види. Први од својих чланака у *Техничком гласнику* почео је овом реченицом: „Београд је најружнија и најнеуређенија престоница у Европи, ако изузмемо малено Цетиње.“

Оно што, по Лековом мишљењу, приметно ружи Београд јесте то што овај град, у то доба већ три деценије престоница једне балканске, независне државе, израстао изнад споја двеју великих река, Саве и Дунава, још никако није спреман да се спусти на њихове обале.

„И дан данас“, гунђа архитекта 1902. године, „савска је обала магацин за ђубре, а све су куће окренуле леђа води!“

Није он једини који тако гунђа. Крупне примедбе урбанистичком обликовању Београда ставио је и инжењер Светозар Зарић који је, како наводи архитекта Слободан Гиша Богуновић у својој сјајној *Архитектонској енциклопедији Београда XIX и XX века*, процењивао, такође 1902, као погрешан корак увођење „хидрофорског система насељивања и зидања“ што се усталио у престоници. Тај систем је доказивао београдски „страх од воде“, примећен одмах после изградње железничке станице, 1884, јер се већ тада видело да је том изградњом Београд „остао одвојен од реке“...

Остављам драгоцену Богуновићеву енциклопедију и потврђујем сама себи да је Београд и данас, на исти начин, одвојен од својих река. Изгледа да смо цео век чекали да тај „хидрофобни систем“ буде разрешен, а чекање се растегло и, по свој прилици, растегаће се још дуго. Нимало није лако спустити се сада на Дунав, на његове обале у оном „старом“ Београду, ако се не силази на простор тениског игралишта „Слободан Гале Мушкатиновић“ или у близину тог игралишта, или на недавно уређени парковски простор у продужетку самог Калемегдана, или на кратки кеј што полако пропада. Али сад ме чека архитекта Леко да, заједно, пођемо на наш први лет кроз Београд.

Ако сте добили на поклон свој сопствени добар дан па имате времена и воље да угледате, рецимо, у прави час, кад идете на посао са Новог у онај „стари“ Београд, ако вам се, баш тада, указало оно чудо од лепоте јутарњег а осунчаног неба у модром пространству над Ушћем, тај узбудљиви комад васионске тајне над нашим главама, ухваћен кроз прозор препуног аутобуса, ако сте, сада, спремни да сагледате тај непоновљиви, мада увек другачији приказ сунчевог јутарњег блеска над несхватљивим збивањем што се именује као уливање Саве у Дунав, односно као вечно стапање две силне материје двеју сасвим различитих вода што се обликују у једну а нејединствену – онда сте умели да упијете онај дах сједињавања неба са водом река што ће вам, надајмо се, помоћи да дишете боље и са неким дубљим смислом. Уз тај блесак лепоте која нам је често ту, над Ушћем, иако смо ретко оспособљени да је видимо и примамо, боље ћемо поднети оно што нас, у нашем лету, очекује кад пређемо реку: прелазак са доживљаја који нас подиже ка унутарњој расветљености на

дживљај који нас обара у унутарњу смраченост. Ево о чему говорим: кад стигнемо до краја Бранковог моста поглед нам, иако невољно, пада на онај зид кућа у Карађорђевој улици као на простор остављен за изложбу ружног. Али у овом нашем свету потпуно поремећених вредности, моралних колико и естетичких, шта је све то што је ту ружно? Нису то, и свакако не на првом месту, ове прошлим временом тешко изударане, прво запуштане и запуштене, а најзад напуштене куће у Карађорђевој – већина је таквих кућа – нарочито на почетку улице, испод самог обронка Калемегданске стене, које делују готово потресно сасвим непрепознатљиве у односу на њихов некадашњи изглед који је морао бити и израз урбане складне лепоте. Зар су заиста те куће, такве? У стању скршеног и премореног сопственог материјала, све што је остало од велелепног урбанистичког остварења које је, у првој деценији 20. века, моћна плејада београдских неимара изградила дуж десне обале Саве, претварајући сиротињски али пламено жив Мали пијац и сву његову бурну околину до Баре Венеције у битну уличну артерију, Улицу Карађорђеву, средиште новог градског трговачког центра, са Железничком станицом, хотелом *Бристол* и Београдском задругом као трима тачкама основног замишљеног троугла, у којем и око којег је требало да расте и да израста најсавременији део трговачки јаког и друштвено моћног Београда.

Није потребно да гледам у малу књигу архитекте Лека што нам, током нашег лета, служи и као подсетник на Леково доба да бих призвала великане српске архитектуре који су, у првој деценији прошлог века, у деценији пред Први светски рат, уложили своју силну енергију, изузетно знање и неимарско умеће у изградњу савременог Савамалског кварта или Савамалске вароши. Уз све међусобне значајне разлике у њиховим моралним ставовима и естетичким схватањима, сви ови најугледнији архитекти су, кад је реч о познатој „београдској хидрофобији“, савршено били сагласни да водећи ред кућа у Карађорђевој, на левој страни улице од Калемегдана ка Железничкој станици, мора бити окренут ка води, ка реци, јер на тај начин цела улица постаје отворена према простору реке, на чију ће се обалу, постепено, спуштати и спустити житељи не само савамалског кварта него и из целог Београда. У том настојању сви су неимари били једнодушни, и Несторовић, и А. Стевановић, и Леко, и Константин Јовановић, и Илкић и многи други. Причињавало се да је, у прави час, повратак реци коначно освојен.

Али није. Стигли су ратови 20. века, у свом страховитом низу. На Савамалу и на Карађорђеву улицу падале су и пале све врсте бомби и у Првом и у Другом светском рату, пожари и разарања били су огромни. Сасвим је разумљиво да је урбанистички блесак Савске вароши, о којем су оставили бројна сведочења наши преци, осетно потамнео и после Првог, а још више после Другог светског рата. Осим тога, ужаси рата повратили су многе страхове, старе и нове, и Београду и његовим становницима. Један од старих, али сад још много присутнији страх био је онај „страх од воде“. Упркос силним напорима урбаниста новог доба да се тај страх превазиђе – „стари“ Београд једнако узмиче од својих река: да бисмо схватили бар неке од узрока тог узмицања, у следећим летовима покушаћемо да ослушкујемо бруј београдских обала и шапат београдске историје. Али дугујем вам још овај кратак додатак: осећам да је наш улазак у Београд преко Бранковог моста потресно ружан зато што, изгледом руинираних зграда у Карађорђевој, бацамо у рупу немара и заборавља оне силне напоре сјајних неимара и свих других градитеља некадашње Савамале, елитног трговачког краја Београда уочи Првог светског рата, а којег одавно више нема.

По узору на Пољаке који су знали, умели и хтели да обнове своју Варшаву, до темеља преорану и уништену у Другом светском рату, можда бисмо и ми могли да, макар сада, ту, у Савској вароши, обновимо некадашње палате које, изгледа, још дишу – иако, безгласно, умиру?

КАЛЕМЕГДАН

У октобру, кад стиже михољско лето, сасвим је особит блесак боја на Калемегдану, под већ малко искошеним, пожутелим сунцем што се просипа по листовима, такође малко ишараним свим преливима зеленог, жућкастог, црвеног и модрог. Причињава се да се, ни у једном другом месецу у години, не усправљају гордије него тад сва та моћна дрвета и на Великом и на Малом Калемегдану дрвеће се готово истеже и протеже ка висинама неба, као призвано бројем одмаклих, привидно или стварно убрзаних недеља, јер време, као и увек, хита неком крају. А да ли сте приметили да она, на први поглед невидљива али, у сунчана поднева, ипак сасвим приметна линија што оцртава улазак Саве у Дунав, оно вечно спајање њихових сасвим различитих вода – питоме, зеленкасте, топле воде Саве и дивљег тока опасно плавог Дунава – на особен начин светлуца при заласку сунца, баш у ведрој михољској вечери? Том заласку сунца дивили су се, сећамо се, сви они који су умели да сагледају зарну лепоту тог заласка над водама двеју река у стапању и да осете додир космичког бескраја: дивили су се становници Сингидунума колико и сви други житељи бугарског, угарског, турског, аустријског и српског Београда током многих векова што су промицали изнад њих и са њима, до дана данашњег.

Одиста, баш у октобру призива нас Калемегдан у шетњу, у загледање прошлости, у одисање од садашњости, у опуштеније упознавање са другима и, још више, са самим собом. То буђење сопствене личности, што се може догодити сваком од нас чим коракнемо Калемегданом, добро је морао знати Иво Андрић, наш чувени књижевник кога смо ми, из сад сасвим проређене генерације из педесетих, ненадано охрабрени младошћу, издалека пратили на његовим вечерњим усамљеничким ходањима дуж Великог шеталишта, уз Саву. Подсећали смо се да су, некада, Турци видели овај наш садашњи парк као тврђаву битке, кале-мејдан, али и брег за размишљање, фићир-баир: и једно и друго, да ли и једно упоредо с другим, што је највероватније, питали смо се? Андрић је своја многа сазнања и бројне запитаности чувао, слутило се, у тој усамљеничкој појави ходача који *дубље и даље види кроз време*, а у тајној је вези са тлом којим корача. Да ли је он, недостижни Андрић, осећао, као и ми, присуство многих претходника што су у памћењу остали највише по смрти коју су ту, на Калемегдану, у Горњем или, још чешће, у Доњем граду, спознали? Ни у ретким приликама кад сам, касније, разговарала са Ивом Андрићем, никад нисам била спремна да га о томе било шта запитам. Ипак ми је остало, и то врло чврсто, уверење да је морао бити у дослуху са нечујним шапатам оних претходника, историјски значајних. А још потресно спремних да нам шаљу, из давних својих доба, сопствена искуства стечена и у тој Тврђави битака, али и на Брегу за размишљање: свакако и из оних најодсуднијих спознаја, примљених у најтежем часу, на неком калемегданском камену њихове смрти.

Последњих година примећујем да пажљивије следим оне повести о издајствима која су их, те наше чувене претходнике, гурнула у гротло смрти. Ваљда су нас проживљавања из последњих деценија, испуњена и општим

моралним клечањем, оспособила за разумевање свих облика пропадања етичких вредности, и у прошлости, и у садашњости. Али, разумевање никако не подразумева и прихватање, јер је увек било тих периода у којима се огрешење о основне моралне законе није сматрало за огрешење него, напротив, за доказ о врхунској вештини живљења.

И тако, док тумарам калемегданским просторима у потрази за онима који су, баш овде, били присиљени да оставе сопствена постојања, оптужени за различите видове издаје, помаљају се, преда мном, три историјска лика што се надмоћно издвајају из непрегледне поворке оних што су губили животе да би опстала Тврђава битака, Калемегдан, током многих столећа.

Први је Аустријанац барон Никола Доксат де Морез, инжењеријски пуковник који је руководио Управом за градњу и на Београдској тврђави и на Београдским варошима, Немачкој и Српској, од 1723. године. То је период од 1717. до 1739, године, кад је Београд дошао под власт Аустрије, која је, за то кратко време, од разрушено турске касабe подигла леп, мали европски град, чија су здања била обележена уметношћу барока. У том граду је барон Никола Доксат де Морез, радећи тринаест година, изградио невероватно моћне одбрамбене бедеме, све врсте фортификација и за одбрану тврђаве, и за одбрану саме вароши. У својој књизи *Знаци духа поднебља* књижевник др Мирко Магарашевић, док исписује трагичну животну причу барона Доксата де Мореза, наводи и ово: „Стојећи на платоу Горњег града могао је фортификатор Никола Доксат с јесени 1736. да сагледа размер успеха својих градитељских планова. Уз Темишварску и Петроварадинску, Београдска тврђава постала је најјача утврда Балкана.“

У том часу овенчан сјајем славе, три године касније чувени фортификатор мора да, сада генерал, преузме одбрану Ниша пред налетом моћне турске војске која се свети за пораз од пре двадесет година, кад је изгубила и Београд и велики део српских земаља. Пошто је тачно проценио да је одбрана Ниша немогућа, јер му је остављен само мали одред, и то недовољно наоружане војске, насупрот армади од 80.000 изврсно опремљених турских ратника, Доксат се одлучио за пораз, али уз сагласност Турака да своју посаду, пошто Турцима преда Ниш без борбе, часно повуче подпуном ратном спремом и свим неопходним стварима. Али док је све своје офицере, војнике и њихове породице, преко Смедерева, безбедно вратио у Београд, Доксата је дочекала оптужба за издају аустријског царства. Ту оптужбу је поднео његов претпостављени фелдмаршал Секендорф, који је утекао из Ниша пред турском најездом, а њему, као генералу подређеном фелдмаршалу, издао наређење да се Нишка тврђава мора одбранити по сваку цену. Пред војним судом у Београду, Секендорфова оптужба за издају његовог генерала изнесена је муњевитом брзином и никако није ни проверавана, нити посебно доказивана: све се догађало изван уобичајене судске праксе, у хаосу ратног аустријског великог пораза.

Пресуда је била: смрт за Николу Доксата де Мореза и велики градитељ Белог града сачекао је смрт одсецањем главе, на платоу Горњег града београдског, и то на оном истом платоу који је сам обликовао и саградио пре неку годину, и готово истом каквог га и данас гледамо, поред Споменика Победнику, аутора Ивана Мештровића.

Друго је и друкчије издајство које је искусио Грк Рига од Фере, песник и устаник за слободу Грчке, лишен живота у Кули Небојши, 1789. године. Њега је издала аустријска тајна полиција која је дуго трагала за опасним елементима

што су, у Бечу, тајно и вешто радили на подизању тог устанка против турске власти у Грчкој, а открила их је у Трсту, наравно, уз помоћ издаје. Аустријска полиција је предала ухапшенике турским властима у Београду, на граници између два царства: аустријског и турског, што је било сасвим у реду и за једну и за другу полицију. А песник Рига од Фере сусрео се са својом смрћу у Кули Небојши, коју су звали и Црна кула: кажу да се то догодило у јунску зору, док је Рига рецитово своје стихове.

Треће је искуство издаје Србина Петра Николајевића Молера, војводе и у Првом и Другом српском устанку, образованог сликара и можда најученијег од свих устаничких војвода, који баш и нису били особито учени, мора се признати, док Молер јесте. Погубљен је по изричитој жељи кнеза Милоша, којем је био веран саборац у оба устанка што, како се показало, никако није могло имати већу тежину од убеђења кнежевог да је Молер у свему јачи од њега, па стога, и најопаснији такмац кнезу за власт у Србији. И то је било довољно да кнез Милош те, 1816, лажно оптужи Петра Николајевића Молера београдском везиру који, и сам не верујући тој оптужби, ипак шаље Молера у Кулу Небојшу, где је сачекао смрт, цртајући свој портрет. Све ове три историјске личности, значајне за повест о Калемегдану, везује слична прича о облику зла које зна да помахнута у људима, и очекивано и неочекивано, нарочито кад се домогну власти или новца, или и власти и новца, што је најопасније. Те калемегданске повести упозоравају и данашњег калемегданског шетача да људи из прошлих времена нису толико удаљени од савременог човека, како се обично мисли, јер много подсећају на све нас.

Извор: Светлана Велмар – Јанковић, *Записи са дунавског песка*, Марго-арт, Београд, 2016.